

بررسی و تبیین ابعاد انتظار در اندیشه های قرآنی حضرت آیت الله خامنه ای

محمود سرافراز^۱

نرگس کاظمی ترکمن^۲

چکیده

اعتقاد به منجی و انتظار موعود آخر الزمان امری است که در تمام ادیان و مذاهب و پیروان آنها وجود دارد. و در اسلام به عنوان اصل کلی بیان شده است و به معنای پر شدن جهان از عدل و داد و عدالت برای همه انسان ها، رفع ظلم از صحنه زندگی بشر و فرا رسیدن دنیایی برتر از لحاظ معنوی و مادی است که با ظهور حتمی حضرت ولیعصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) به عنوان آخرین امام شیعیان صورت می گیرد.

حقیقت انتظار این است که انسان به وضع موجود خویش قانع نباشد و بخواهد روز به روز برای پیشرفت بیشتر و تحقق حقایق در خود و جامعه کوشش کند. درک این مهم نیازمند شناخت صحیح معنا و مفهوم و تبیین ابعاد مختلف انتظار است. شناخت همه جانبه ضعف ها و موانع و اقتضائات و نیازهای انتظار می توان زمینه را برای تحقق این آرمان دینی و بشری فراهم نمود.

بنابراین انسان در زندگی اجتماعی و فردی مرهون نعمت انتظار است و اگر از انتظار بیرون بیاید و امیدی به آینده نداشته باشد زندگی برایش مفهومی نخواهد داشت و بی هدف و بی مقصد می شود. حرکت و انتظار در کنار هم می باشد و از هم جدا نمی شوند. آنچه مورد انتظار است هر چه مقدس تر و عالی تر باشد انتظارش نیز ارزنده تر خواهد بود.

در این مقاله برآنیم ابعاد انتظار را در اندیشه های قرآنی امام خامنه ای (حفظه الله) به عنوان یکی از متفکران و اندیشمندان بزرگ دنیای اسلام در عصر حاضر بررسی و تبیین نماییم.

واژگان کلیدی: انتظار، امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، ابعاد انتظار، امام خامنه ای (حفظه الله)

۱. سطح ۴ حوزه علمیه، دانشجوی دکتری شیعه شناسی، m-sarafraz110@yahoo.com، ۹۱۲۷۵۴۱۳۷۶.

۲. کارشناسی ارشد مدرسی معارف اسلامی، ۰۹۱۸۶۷۹۹۳۸۰، n.kazemitorkaman@gmail.com

مقدمه

ظهور منجی آخرالزمان اندیشه ای جهانی است که بشر را بر محور انتظار گرد می آورد. فرج وجود مبارک امام عصر (عج) از بزرگ ترین آرزوهای پیروان مکتب اهل بیت است. انتظار سر فصل امید به آینده ای روشن و مایه عشق و شور و تلاش برای آماده سازی خود و جامعه برای ظهور امام منتظر است و سبب حرکت و پویایی در جامعه اسلامی است. انتظار به معنای امید و آرزو، یکی از عوامل مؤثر در تحرک بشر در زندگی است. انتظار فرج در اسلام نه عامل رکود بلکه نوعی آمادگی است برای پاک شدن، پاک زیستن و کوشش پیگیر در راه خودسازی، دگرسازی و بالاخره زمینه سازی ظهور. با توجه به نقش اساسی امید به آینده و انتظار فرج در زندگی انسانها، مکتب اسلام تلاش نموده است با تقویت این روحیه، تلاش و سرزندگی جوامع اسلامی و مسلمانان را به نهایت درجه خود رسانده و آنها را در هر زمان پویا و پایدار نگه دارد. دستیابی به زندگی مطلوب و همراه با عدالت، امنیت، آسایش و رفاه از آرمانها و آرزوهای دیرین بشری است و انبیای الهی نیز امتها را به تحقق چنین آرزویی بشارت داده اند.

انتظار، یکی از پربرکت ترین حالات انسان است، آن هم در انتظار دنیایی روشن از نور عدل و داد. خدای متعال به دست حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، سرزمین بشری را از عدالت و داد گستری پر خواهند کرد. باید انتظار چنین روزی را داشت، نباید اجازه داد که تصرف ظلم و جور در عالم، شعله امید را در دل خاموش کند، اگر انتظار و امید نباشد، مبارزه معنی ندارد و اگر اطمینان به آینده هم نباشد، انتظار معنی ندارد. انتظار واقعی، با اطمینان و اعتماد ملازم است. کسی که به آمدنش اعتماد و اطمینان دارید، انتظارش را می کشید و انتظار کسی که به آمدنش اعتماد و اطمینان ندارید، انتظار حقیقی نیست. اعتماد، لازمه انتظار است و این هر دو، ملازم با امید است و امروز این امید، امری لازم برای همه ملت ها و مردم دنیا است.

دنیا در طول تاریخ طولانی بشر، ادوار تاریکی به خود دیده است؛ اما بدون شک یکی از تاریک ترین ادوار زندگی بشر و تلخ ترین روزگارهای عمومی مردم عالم، همین روزگار کنونی است که در آن هیچ تردیدی نباید کرد و این به خاطر تسلط روزافزون قدرت های شیطانی و بزرگ عالم بر زندگی انسانهاست. در دنیا، قدرتمندان عالم را بین

خودشان تقسیم کرده بودند و روز به روز تسلط و تصرف قدرت‌های بزرگ نسبت به مناطق گوناگون عالم، سخت‌تر و سنگین‌تر شده. امروز دخالت قدرت شیطانی و طاغوتی آمریکا در زندگی ملت‌ها از همیشه بیشتر است. در همه شئون عمده و اساسی ملت‌ها دخالت می‌کنند و این دخالت، منحصر به مسائل اقتصادی ملت‌ها نیست، بلکه در فرهنگ و سیاست و اداره امور و تعیین مدیران امور کشورها نیز دخالت می‌کنند. اگر کسانی در جوامع گوناگون اوضاع را نفهمند و ندانند، راحت زندگی می‌کنند؛ اما صاحبان فکر و افراد هوشمند و روشنفکر و کسانی که می‌فهمند قدرت‌های طاغوتی با زندگی و سرنوشت آنان چه می‌کنند، حقیقتاً دنیا برای آنان تیره و تار است و زندانی بیش نیست، «ضَاقتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ» (توبه: ۱۱۸) حقیقتاً انسان‌های هوشمند در بسیاری از مناطق دنیا، اینگونه زندگی می‌کنند.

هدف از این پژوهش بررسی ابعاد انتظار و بیان سخنان امام خامنه‌ای در این زمینه است.

تعریف لغوی و اصطلاحی انتظار

انتظار در لغت به معنای چشم دوختن، نظاره کردن، توقع امری را داشتن، چشم داشتن و چشم به راه بودن است. (دهخدا، همان، ۲، ۲۹۶۳) درنگ در امور، نگهبانی است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ۱۲، ۱۶۶) این واژه که از ریشه (نظر) گرفته شده در معنا مشابه اصل خود است و آن عبارت است از تأمل در یک چیز و چشم داشتن به آن و ترقب، تربص و تأنی از واژه‌های مترادف آن می‌باشد. (حسین بن محمد راغب اصفهانی، همان، ص ۸۱۲؛ حسن مصطفوی، همان، ج ۱۲، ص ۱۶۸)

انتظار در اصطلاح و در مباحث مربوط به «مهدویت» به معنای چشم به راه بودن برای ظهور واپسین ذخیره الهی و آماده شدن برای یاری او در برپایی حکومت عدل و قسط در سراسر گیتی است که اصطلاحاً از آن به «انتظار فرج» تعبیر می‌شود. برخی از بزرگان با بهره مندی از کلام پیشوایان معصوم انتظار را این گونه معنا کرده اند: «کیفیتی روحی و نفسانی است که باعث به وجود آمدن حالت آمادگی در انسان‌ها برای آن چه انتظار می‌کشند، می‌شود و ضد آن یأس و ناامیدی است. هر چه انتظار شدیدتر و شعله آن فروزان‌تر و پر فروغ‌تر باشد، تحرک و پویایی و در نتیجه آمادگی مُنتظر بیش‌تر خواهد بود». (محمدتقی موسوی اصفهانی، مکیال المکارم، ترجمه سید مهدی حائری قزوینی، تهران، دفتر تحقیقات و انتشارات بدر، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۱۸). «انتظار حرکت است، سکون نیست؛ انتظار رها کردن و نشستن برای اینکه کار به خودی خود صورت

بگیرد، نیست، انتظار حرکت است، انتظار آمادگی است». (بیانات مقام رهبری در دیدار اقشار مختلف مردم در روز نیمه شعبان، ۱۳۷۸/۵/۲۷)

چنانکه می‌دانیم «ولایت» و «امامت» رکن اساسی مکتب تشیع است و اعتقاد به ضرورت وجود حجت خدا و امام معصوم (علیهم السلام) در هر عصر و زمان از مهم‌ترین نقاط تمایز این مکتب از سایر مکتب‌هاست و بر اساس روایات و تفاسیر، زمین از حجت و نمایندۀ الهی خالی نمی‌شود. به عنوان نمونه امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «إِنَّ الْأَرْضَ لَا تَخْلُو إِلَّا وَفِيهَا إِمَامٌ كَيْمَا إِنْ زَادَ الْمُؤْمِنُونَ شَيْئًا رَدَّهُمْ وَإِنْ نَقَصُوا شَيْئًا أَتَمَّهُ لَهُمْ» (محمد بن یعقوب کلینی، همان، ج ۱، ص ۱۷۸) به راستی زمین تهی نمی‌ماند جز اینکه باید در او امامی باشد برای آنکه اگر مومنان چیزی افزودند (به احکام خدا) آنها را به حق برگرداند و اگر چیزی کاستند برای آنها تکمیل کند و رفع نقصان نماید.»

ایجاد حالت انتظار

تاریخچه انتظار به سابقه خلقت انسان و انزال وحی و ارسال انبیاء بازمی‌گردد و صلح و عدالت جهانی گمشته‌ای است که بشر همیشه در جست و جوی آن بوده است. مسئله انتظار و امید به ظهور منجی عالم، جدای از اینکه در ادیان دیگر و پیش از اسلام در کتب آسمانی به آن اشاره شده است، از صدر اسلام و بعثت رسول اکرم تا آغاز غیبت حضرت ولی عصر مورد تأکید جدی معصومین بوده و همواره مسلمانان و شیعیان به آمادگی و زمینه سازی برای ظهور ایشان توصیه شده‌اند و آن را بالاترین جهاد و برترین اعمال امت دانسته‌اند. برای نمونه: «أَفْضَلُ أَعْمَالٍ أُمَّتِي أَنْتَظَرُ الْفَرَجِ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ»؛ (غفاری، ۱۳۹۵ق، ۲، ۶۴۴) «... عن الرضا (علیه السلام): قَالَ سَأَلْتُهُ عَنْ شَيْءٍ مِنَ الْفَرَجِ فَقَالَ أَلَيْسَ أَنْتَظَرُ الْفَرَجَ مِنَ الْفَرَجِ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظَرِينَ»؛ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۵۲، ۱۲۸) «أَنَّهُ سَأَلَ عَنْهُ رَجُلٌ أَى الْأَعْمَالِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ أَنْتَظَرُ الْفَرَجِ»؛ (همان، ۵۲، ۱۲۲)

قرآن کریم و روایاتی که از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و اله) و امامان معصوم (علیهم السلام) گزارش شده و دولت حق و حکومت جهانی حضرت مهدی را به بشریت نوید می‌دهند، حالت انتظاری هزار و اندی ساله را در مسلمانان ایجاد نموده و دلیل روشنی بر گفتمان انتظار است. برای نمونه خدای متعال در سوره مبارکه انبیاء می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ

بَعْدَ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرْثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ؛ (انبیاء: ۱۰۵) و در حقیقت، در زبور پس از تورات نوشتیم که زمین را بندگان شایسته ما به ارث خواهند برد.»

امام صادق (علیه السلام) در بیان معنای این آیه کریمه فرمود: «تمام کتب آسمانی، ذکر خداست، و بندگان شایسته خدا که وارثان زمین هستند، حضرت قائم (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و یاران او می باشند.» (قمی، 1363 ش، ۲، ۷۷) در این آیه به نیکوکاران و صالحان وعده حکومت بر زمین داده شده و در واقع از آنان می خواهد که منتظر آن روز باشند. این آیه بیانگر حکومت واحد بر سراسر زمین است و به منتظران واقعی که برای ایجاد آینده درخشان، زمینه سازی می کنند، آرامش و امنیت و حاکمیت بر سراسر زمین را نوید می دهد.

و یا در سوره قصص فرموده است: «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ؛ (قصص: ۴) و ما اراده کرده ایم بر آنها که در روی زمین به ضعف کشیده شده اند منت نهاده، آنان را پیشوایان و وارثان زمین قرار دهیم.» این اراده الهی درباره آینده مستضعفان و حکومت آنان بر سرتاسر کره خاکی، همه را به انتظار کشیدن از این دوران فرامی خواند.

حالت انتظاری به وجود آمده در شیعیان به گونه ای که گاه و بی گاه از ائمه اطهار درباره وقت ظهور سوال می کردند. همان بن کثیر نقل می کند که نزد امام صادق (علیه السلام) بودم که مهزم وارد شد. از آن حضرت پرسید: «فدایت گردم، آیا مرا از زمان این امری که انتظار آن را می کشیم خبر نمی دهید؟ آن حضرت فرمود: «ای مهزم! وقت گذاران دروغ می گویند.» (نعمانی، ۱۳۸۷، ۱۳۹۷ ق، ص ۲۹۴) و این پرسش و حالت انتظار، نه تنها دغدغه ذهنی مسلمانان و شیعیان در زمان حیات امامان معصوم بود، بلکه از غیبت کبری تا کنون، ذهن منتظران موعود را به خود مشغول ساخته که حقیقتاً ظهور منجی عالم، چه زمانی رخ می دهد؟ و هر جمعه منتظران در فراق ایشان ندبه و ناله می کنند که: «... أَيْنَ بَقِيَهُ اللَّهُ الَّتِي لَا تَخْلُو مِنَ الْعُتْرَةِ الْهَادِيَةِ أَيْنَ الْمَعْدُ لِقَطْعِ دَابِرِ الظُّلْمَةِ أَيْنَ الْمُنتَظَرُ لِإِقَامَةِ الْأَمْتِ وَالْعُوجِ أَيْنَ الْمُرْتَجَى لِإِزَالَةِ الْجَوْرِ وَالْعُدْوَانِ أَيْنَ الْمُدْخَرُ لِتَجْدِيدِ الْفَرَائِضِ وَالسُّنَنِ أَيْنَ الْمُتَخَيَّرُ لِإِعَادَةِ الْمِلَّةِ وَالشَّرِيعَةِ أَيْنَ الْمُؤَمَّلُ لِإِحْيَاءِ الْكِتَابِ وَحُدُودِهِ أَيْنَ مُحْيِي مَعَالِمِ الدِّينِ وَ أَهْلِهِ...» (بن طاووس، ۱۴۰۹ ق، ۱، ۲۹۷، فرازی از دعای مشهور ندبه) کجاست آن باقیمانده خدا که از عترت هدایتگر خالی نشود، کجاست آن مهیا گشته برای ریشه کن کردن ستمکاران، کجاست آن که برای راست نمودن انحراف و کجی به انتظار اویند، کجاست

انتظار و آمادگی برای امر ظهور مستلزم سازماندهی همه امکانات و توانایی های جامعه در مسیر زمینه سازی ظهور و بسیج همه عناصر مومن و منتظر فرج برای تحقق این هدف بزرگ است. شکل گیری چنین فرایندی به یک برنامه جامع و کامل نیاز دارد که اهداف یاد شده را در نظر بگیرد و مسیر روشنی را برای تحقق آنها ترسیم کند. (بالادستیان و دیگران، ۱۳۹۲، ۱)

(۲۲)

یکی از مهمترین ابعاد انقلاب جهانی حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) تحولات فرهنگی است که در درون افراد و جامعه رخ خواهد داد. در آن دوران دل انگیز انسان ها از درون تحول می یابند و بینش های مادی به معنوی تبدیل می شود. جامعه جهانی آنچنان ارتقای فرهنگی و عقیدتی خواهد یافت که ارتباطات صحیح انسانی که تمام انبیا، اولیا و علما برای تحقق آن تلاش کرده اند، به اوج خود خواهد رسید.

دوران حکومت امام زمان (ع)، عصر شکوفایی استعدادها و دانش های گوناگون و زمان گسترش و اوج گیری علوم و عقول انسان ها در طول تاریخ بشر است. علوم و دانش هایی که در گذشته پشت پرده ها پنهان مانده است، ابراز می گردد. با آمدن منجی عالم بشریت، همان گونه که ظلم و بیداد جای خود را به عدل و دادگری می سپارد و نابسامانی های اجتماعی به سامان می گراید، جهل و نادانی نیز جای خود را به علم و دانایی می دهد و جهان از نور وجود آن گرامی منور خواهد شد.

امام صادق (علیه السلام) در این باره نکات قابل اعتنایی را ارائه فرموده و تمام علوم را به ۲۷ حرف تقسیم کرده: «علم و دانش ۲۷ حرف است. تمام آنچه پیامبران الهی برای مرقدم آوردند، دو حرف بیش نبود و مردم تاکنون جز آن دو حرف را نشناخته اند. اما هنگامی که قائم ما قیام کند، ۲۵ حرف دیگر را آشکار و در میان مردم منتشر می سازد و دو حرف دیگر را با آن ضمیمه می کند تا ۲۷ حرف انتشار یابد». (نجفی، ۱۴۰۱، ۲۰۱)

این حدیث به روشنی، جهش فوق العاده علمی عصر انقلاب مهدی (ارواحنا فداه) را مشخص می سازد طبق این حدیث ارزشمند، تحول و پیشرفت علمی بشر در آن عصر نسبت به قبل، چندین برابر خواهد بود.

امام باقر (علیه السلام) نیز از این تحول علمی این گونه خبر داده است: «تَوْتُونُ الْحِكْمَةَ فِي زَمَانِهِ؛ در دولت مهدی (ارواحنا فداه) به همه مردم، حکمت و علم می آموزند». (نعمانی، ۳۴، ۲۳۸)

نتیجه گیری

انتظار فرج یک مفهوم بسیار وسیع و گسترده ی دارد و در آموزه های دینی از آن به عنوان افضل اعمال یاد شده است.

انتظار به معنای بی عملی و بی تحرکی و دست روی دست گذاشتن نیست بلکه تقویت انگیزه در دل و درون است یک

نشاط و تحرک و پویایی در همه زمینه هاست

انتظار قلمرو و ابعادی دارد که انسان منتظر باید در همه ی آن ابعاد، آماده و سر پا باشد که به اختصار بیان می شود:

۱- لزوم آمادگی فکری: در دوره انتظار، باید پایه های فکری عمیقی پیدا کنیم تا در مقابل انحرافات مختلف عقب

نشینی نکنیم. برخی خیال می کنند باید تمام مکاتب را شناخت تا بتوان یک انتخاب صحیح داشت اما بررسی

انتخاب به تنهایی کافی نیست بلکه باید اصلی را داشته باشید که کارها را براساس آن سنجید. آنچه یک منتظر

باید در زمینه‌ی فکری به آن مسلح شده باشد، همین درک از خویش و شناخت خویش است تا در برابر

مکتب‌های گوناگون بتواند انسان را برای انتخاب یک مکتب معیار راهنمایی کند.

۲- آمادگی روحی: شخص منتظر باید در تمام زمینه‌های روحی از آمادگی بالایی برخوردار باشد تا در برابر حوادث و مصیبت‌ها منفعل نشود و دچار یاس و ناامیدی نگردد. و در برابر مشکلات و سختی‌ها و گرفتاری‌ها مقاوم باشد و در واقع، ظرفیت و سعه وجودی خویش را گسترش و ارتقاء ببخشد.

۳- طرح و برنامه ریزی: منتظر حقیقی باید برای رسیدن به سعادت در زندگی دنیوی و اخروی خویش طرح و برنامه داشته باشد و با توجه به طرح و نقشه‌ی سازنده، دنبال مصالح و لوازم آن باشد. طرح و برنامه ریزی باید هدفمند باشد که براساس آن شخص بتواند پیش رود و ارزش کار برایش مشخص شود.

۴- آمادگی در عمل: در انتظار باید اهل عمل به چیزی باشیم که رضایت حق تعالی و ولی عصر (عجل‌الله تعالی فرجه) را جلب کند.

از منظر دیگر، انتظار دارای ابعاد فردی و اجتماعی است.

بعد فردی عبارتند از: الف) کامل بودن اصول دین: انسان منتظر، متوجه مبدأ عالم و خدای جهان می‌شود. همواره چشم‌به‌راه فرجی است که به قدرت مطلق الهی، تحقق خواهد یافت؛ چشم‌به‌راه ظهور خلیفه خداوند در زمین و واسطه میان خدا و بندگان! لذا توجه به او، همواره توجه به خداوند را به همراه خواهد داشت. ب) دین‌داری: انتظار باعث می‌شود که منتظر در دوران غیبت، نسبت به دین خود مراقبت بیشتری داشته باشد و از هر گونه عامل سستی و انحراف پرهیز نماید.

بعد اجتماعی عبارتند از: الف) امر به معروف و نهی از منکر: اصلاح و زمینه‌سازی برای ظهور منجی عالم از سوی منتظران واقعی مستلزم رفع موانع و نشر و گسترش معارف الهی و آموزه‌های اسلامی در جامعه است و این مهم جز به برکت دو فریضه امر به معروف و نهی از منکر امکان پذیر نیست. ب) بعد فرهنگی: انسان‌ها از درون تحول می‌یابند و بینش‌های مادی به معنوی تبدیل می‌شود. جامعه جهانی آنچنان ارتقای فرهنگی و عقیدتی خواهد یافت که ارتباطات صحیح انسانی که تمام انبیا، اولیا و علما برای تحقق آن تلاش کرده‌اند، به اوج خود خواهد رسید.

منابع و ماخذ

*قرآن مجید

*نهج البلاغه ، مترجم محمد دشتی، قم، موسسه انتشارات مشهور، ۱۳۷۹

۱- ابن شُعبه حَرَّانی، تحف العقول، مترجم: محمدصادق حسن زاده، تهران، قم ۱۲۹۷ق.

۲- ابن شهر آشوب مازندرانی، رشید الدین محمد بن علی، المناقب، قم، موسسه انتشارات علامه، ۱۳۷۹ ق.

۳- بالادستیان، محمد امین و دیگران، نگین آفرینش، قم، انتشارات بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، ۱۳۹۲.

۴- بن طاووس، علی بن موسی ، إقبال الأعمال، جواد القیومی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۹ق

۵- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، بی جا، سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۲۴ش.

- ۶- پناهیان، علیرضا، انتظار (عامیانه، عالمانه، عارفانه)، تهران، بیان معنوی، ۱۳۹۱ ش.
- ۷- جمعی از محققین مرکز تخصصی مهدویت، آفتاب مهر، قم، انتشارات بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، بی تا.
- ۸- حر عاملی، اثبات الهدایت، بی جا، موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۲۵ ق.
- ۹- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، انتشارات سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، ۱۳۴۱ ش.
- ۱۰- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، تحقیق: صفوان عندنان داوودی، دمشق، دارالقلم، ۱۴۱۶ ق.
- ۱۱- صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، الخصال، قم، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۰۳ ق.
- ۱۲- صدوق، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، قم، نشر انتشارات نشر اسلامی، ۱۳۶۳ هـ ش.
- ۱۳- _____، الإمامة و التبصرة من الحيرة، تحقیق مدرسه امام مهدی، قم، مدرسه امام مهدی، ۱۴۰۴ ق.
- ۱۴- فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر الصافی، تحقیق حسین اعلمی، تهران، الصدر، ۱۴۱۵ ق.
- ۱۵- قمی، عباس، مفاتیح الجنان، بی جا، ۱۳۴۴.
- ۱۶- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، قم، دارا کتاب، ۱۳۶۳ ش.
- ۱۷- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ترجمه: محمد باقر کمره ای، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۴۲۱ ق.
- ۱۸- گلپایگانی، لطف الله، منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر (علیه السلام)، قم، موسسه السیده المعصومه، ۱۲۹۷.
- ۱۹- مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، لبنان، نشر دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ هـ ق.
- ۲۰- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸.
- ۲۱- موسوی اصفهانی، سید محمد تقی؛ مکیال المکارم (فارسی)؛ ترجمه: سید مهدی حائری قزوینی؛ قم، انتشارات برگ شقایق، ۱۳۸۰.
- ۲۲- نعمانی، ابو عبدالله محمد بن ابراهیم، غیبت النعمانی، ترجمه: محمد جواد غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۷.
- ۲۳- نیلی نجفی، علی، منتخب الأنوار المزیئه، قم، نشر خیام، ۱۴۰۱.